

Олександр ДОНІК

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX – початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України,
(Київ, Україна), donnik@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1155-161X>

Богдана ОПРЯ

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри туризму та готельно-ресторанної справи,
Кам'янець-Подільський національний університет ім. І.Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Україна), bogdana.oprya@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6751-1030>

Олександр ФЕДЬКОВ

доктор історичних наук, доцент,
завідувач кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін,
Кам'янець-Подільський національний університет ім. І.Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Україна), san.fedkov@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4835-9445>

Політичні партії та селянство в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.: соціоментальні й інституційні чинники взаємодії

DOI: <https://doi.org/>

УДК: 329:323.3:63-051(477)«1890/1914»

Анотація. Мета дослідження полягає у з'ясуванні питання взаємин політичних партій і селянства в українських губерніях Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст. у контексті селянської ментальності та соціальних практик. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності. Автори використовували методи інституційний і структурно-функціонального аналізу, методологічні засади історії ментальності. **Наукова новизна.** Охарактеризовано вплив соціоментальних та інституційних чинників на взаємини політичних партій і селянства наприкінці XIX – на початку XX ст. **Висновки.** Українське селянство в епоху модернізації зазнавало змін, проте головною рисою його ментальності залишався соціальний ідеал – праця на власній землі. Лише незначна частина селян були членами та симпатиками політичних організацій і мали уявлення про їх програмні завдання й діяльність. Згідно з патріархальним світоглядом, селяни пов'язували з «царем-батечком» сподівання на справедливе розв'язання земельного питання. Його сприймали особіно від представників вищих, центральних і місцевих державних установ, котрі уявлялися хліборобам чужими та навіть ворожими їхнім інтересам. Органи виконавчої влади царизму переслідували членів соціалістичних і ліберальних (до кадетів включно) організацій та лояльно ставилися до праволіберальних і, особливо, консервативних союзів. Співробітники земських установ були активістами ліберальних та, меншою мірою, соціалістичних політичних організацій. І хоча земські діячі зробили чимало для розвитку місцевого господарства й культурно-освітньої сфери, проте їхня діяльність залишалася багато у чому незрозумілою для неосвіченого селянства, яке лише подеколи їх підтримувало. Одержавлена православна церква виступала

захисником самодержавства та всіляко вітала консервативно-монархічний рух. Утім серед семінаристів, священників траплялися прихильники соціалістичних і ліберальних ідей, які працювали поміж сільських трударів. Вищі навчальні заклади традиційно були місцем поширення соціалістичних та ліберальних уявлень, представники професорсько-викладацького складу належали здебільшого до ліберальної кадетської партії, а студенти вступали переважно до соціалістичних організацій. Ліберальна професура прагнула впливати на селянство через органи преси, а студентство займалося агітаційною діяльністю безпосередньо на селі. Загалом лише незначна частина селян позитивно сприймала такі заходи.

Ключові слова: політичні партії, селянство, інституції, церква, державні установи, вищі навчальні заклади.

Українське селянство було й залишається одним із центральних об'єктів інтересу вітчизняних істориків. Нині селянознавча проблематика вийшла на новий рівень завдяки впровадженню модерних теоретико-методологічних засад, комплексному використанню історичних джерел, «новим запитанням» до них із боку дослідників. Це відкриває перспективи для студіювання суміжних тем, які безпосередньо впливають на вивчення історії селянства. Тож з'ясування заявлених у назві статті аспектів із використанням структурно-функціонального аналізу та інституційного підходу як форм мультидисциплінарних досліджень дозволить визначити роль окремих інституцій, установ. Тобто взаємини політичних партій і селянства в українських губерніях Російської імперії від часу виникнення організованих форм політичної діяльності й фактично до початку Першої світової війни розглядатимуться в контексті соціоментальності хліборобів та соціальних практик провідних інститутів суспільства – церкви, органів державної влади, вищих навчальних закладів.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. селянство було найчисельнішим станом у Росії, який не міг залишитися поза увагою політичних організацій. Оцінюючи результативність діяльності партій і спілок серед різних страт, груп суспільства, слід урахувати нелінійність процесу, за якого суб'єкт, впливаючи на об'єкт, отримував очікуваний результат. Свою роботу з неоднаковою інтенсивністю провадили осередки різних політичних організацій, зокрема й розмаїтих ідеологічних спрямувань. Крім партій на селянство впливали держава, органи самоврядування, церква, вищі навчальні заклади, інші соціальні інститути суспільства. Водночас селян не слід сприймати як пасивних учасників такого процесу взаємодії. Їхня реакція на дії політичних партій не зводилася до точного слідування настановам, адже партійні рекомендації «проходили перевірку на раціональність» у відповідності з селянською ментальністю й лише після цього визначався вектор їхньої політичної поведінки. Розгляд наявних у спеціальній літературі підходів щодо проблеми взаємодії політичних партій і селянства здійснили В.Боднар¹ і Д.Кудінов². При аналізі соціальних практик політичних організацій важливі праці авторів, котрі застосували соціоментальний підхід до характеристики селянства³.

¹ Боднар В.В. Аграрна і соціальна історія пореформеного селянства в сучасному українському історіописанні: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2010. – 263 с.

² Кудінов Д.В. Селянський рух Наддніпрянської України у 1900 – лютому 1917 рр.: історіографія проблеми. – Суми, 2014. – С.264–306.

³ Див., напр.: Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради. – Кам'янець-Подільський, 2008. – 480 с.; Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: соціокультурні процеси. – Дніпропетровськ, 2007. – 456 с.; Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси, 2007. – 640 с.;

Політичні організації, залежно від ідеологічного напрямку, завдяки своїм активістам, за словами теоретика соціокультурного підходу М.Лапіна, у ролі людини активної («*homo activus*») здійснювали соціальний вплив на різні групи суспільства та отримували від них зворотні імпульси⁴. Реагуючи на них, партійці вносили корективи у форми та методи роботи, а інколи висували пропозиції внесення змін до партійної програми. Для прикладу, представники місцевих осередків РСДРП, зокрема й Української соціал-демократичної спілки, під впливом селянських виступів на початку революції 1905–1907 рр. вийшли з ініціативою перегляду аграрної частини партійної програми, що пропонувала повернути селянам «відрізки»⁵. Це пояснюється тим, що останні у своїх вимогах ішли далі партійних настанов російських соціал-демократів. Такі «корекції курсів», зокрема зв'язання з селянським світоглядом і його повсякденними соціальними практиками, здійснювалися політичними організаціями постійно.

Соціально-політична поведінка селянства зумовлювалася його консервативною природою, про що зауважимо нижче. Водночас у багатьох конкретних випадках можемо говорити про наявність серед хліборобів незначної групи соціально й політично активних людей. Як правило, вони були найбільш освіченими представниками громади, зі значним життєвим досвідом, що набувався під час перебування на заробітках у містах, у спілкуванні з носіями різних ідеологій. Можемо стверджувати, що саме ці сільські мешканці, або, як їх називали сучасники, – «селянська інтелігенція»⁶, виступали «агентами впливу» політичних партій на селі. Історики партійно-політичного життя наводять також дані про існування в українських селах осередків переважно соціалістичних організацій, найбільше РСДРП (зокрема її філії – Української соціал-демократичної спілки), ПСР, РУП (УСДРП)⁷. Звісно, до них тягнулися активні у соціально-політичному плані мешканці села.

Базисом селянського буття залишалася праця на землі. За словами Ю.Присяжнюка: «Чи не єдино правильним і справедливим джерелом добробуту, багатства, власності “мужики” традиційно вважали землеробську працю»⁸. Вона лежала в основі ментальності, соціальної свідомості та поведінки. Ця теза має численні підтвердження в історичних джерелах⁹. «Гречкосії» не ставили під сумнів переконання, що особиста праця виступає головним аргументом на користь передачі їм землі.

Селянин разом зі своєю сім'єю обробляв земельний лан для забезпечення потреб родини. Розмір ділянки, що перебувала в його руках, міг коливатися між споживчою нормою (такою, яка забезпечувала на мінімальному рівні біологічне та соціальне відтворення; щоправда, часто наділи були меншими за мінімально необхідні й тоді селяни в пошуках роботи йшли на заробітки) і трудовою нормою (завдяки зусиллям

Сухова О.А. Десять мифов крестьянского сознания: Очерки истории социальной психологии и менталитета русского крестьянства (конец XIX – начало XX в.) по материалам Среднего Поволжья. – Москва, 2008. – 679 с.

⁴ Лапин Н.И. Социокультурная трансформация России: либерализация versus традиционализация // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2000. – Т. III. – №3. – С. 32.

⁵ Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф.278. – Оп.1. – Д.714. – Л.4 об.

⁶ Федьков О.М. Селянство в українському національному русі // Нариси з історії українського національного руху / Відп. ред. В.Г.Сарбей. – К., 1994. – С.114.

⁷ Головченко В.І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. – Х., 1996. – С.57, 64–65, 72; Леонов М.И. Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг. – Москва, 1997. – С.49, 477–489; Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905–1907 рр. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С.137–155; Його ж. Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. – Кам'янець-Подільський, 2017. – С.286–291, 323–343; Хонтяр А.Ю. Діяльність партії соціалістів-революціонерів у Правобережній Україні в 1896–1907 рр. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С.144–145, 150–151, 172–176; Д.Д. З Глухівського повіту на Чернігівщині // Хлібороб. – 1905. – 7 студня. – Ч.4. – С.3.

⁸ Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України... – С.250.

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.442. – Оп.704. – Спр.285. – Арк.81, 106; Ф.318. – Оп.1. – Спр.302. – Арк.146 зв.

великої та працездатної родини дозволяла на дещо вищому рівні забезпечити споживання й соціальний престиж). Такий спосіб свого життя землероби вважали самодостатнім. Головним критерієм моральності виступала особиста фізична праця. Тому інші учасники сільськогосподарського виробництва, котрі використовували найману працю (дворяни, купці, так звані селяни-куркулі, орендарі-посередники тощо), сприймалися як «пани», «буржуї», «експлуататори», «дармоїди»¹⁰.

Неоднозначним було ставлення селянства до інтелектуалів, людей розумової праці, на українських теренах нерідко інонаціональних або зросійщених. Три чверті й так нечисельної національної інтелігенції, зазначає В.Лозовий, зосереджувалися у сільській місцевості, вихідцями з якої вони, власне, і були¹¹. З одного боку, таких людей поважали як «учених», грамотних, котрі могли розтлумачити нормативний документ («бумагу») або публікацію у пресі, дати пораду (під час революції саме вони переважно виступали провідниками ліберальних і соціалістичних ідей серед селянства), а з іншого – учителі, лікарі, агрономи, ветеринари здебільшого особисто не працювали на землі, а тому все ж асоціювалися у селян із «панами», «владою» та «містом» у широкому розумінні¹².

Спосіб життя селянства ґрунтувався на патерналістських моральних цінностях сільської громади, головне осердя якої становили сімейні хазяйства на чолі з господарем – батьком, котрий мав беззаперечний авторитет як головний трудівник та уособлював для членів родини владу, справедливість, турботу¹³. Саме в контексті патерналістських очікувань землеробів від царської влади варто розглядати «наївний селянський монархізм». Ідеал справедливого самовладця був органічною частиною селянської соціальної утопії, з якою вони пов'язували утвердження на землі «божественної правди»¹⁴. Знавець сільського життя другої половини ХІХ ст. О.Енгельгардт звертав увагу на посилення патерналістських настроїв серед селян у зв'язку із закінченням російсько-турецької війни 1877–1878 рр., що проявилось в поширенні чуток про монаршу «милість» стосовно землі¹⁵. Одним із проявів став також поголос про імператорську «золоту грамоту», яка неодмінно передбачатиме наділення хліборобів землею¹⁶. Неформальна комунікація (чутки, поголоси) – постійна ознака українського села. Але найчастіше вона проявлялася під час соціально-політичних катаклізмів – революції 1905–1907 рр., Першої світової¹⁷. Зазначені явища позначалися на взаєминах політичних організацій і селянства.

Патерналістські відносини пов'язували хліборобів також із поміщиками. Однак ставлення селян до своїх соціальних антиподів виявилось амбівалентним. З одного боку, для нього характерні елементи патерналізму, витоки якого сягали дореформених часів, коли вотчинне господарство трималося на праці кріпаків і спонукало поміщиків дбати про них як про головну виробничу силу. Проте, з іншого боку, дворяни-землевласники у свідомості хліборобів залишалися «панами», оскільки особисто на землі не працювали. Соціальний антагонізм між ними набув крайнього загострення на

¹⁰ Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні... – С.81.

¹¹ Там само. – С.84.

¹² Там само. – С.84–85; ЦДІАК України. – Ф.358. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.76.

¹³ Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні... – С.71.

¹⁴ Сухова О.А. Десять мифов крестьянского сознания... – С.305; ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.856. – Спр.250. – Арк.5.

¹⁵ Энгельгардт А.Н. Из деревни: 12 писем: 1872–1887. – Санкт-Петербург, 1999. – С.395, 401.

¹⁶ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.855. – Спр.113, ч.1. – Арк.34 зв.; Законная просьба (письмо из деревни) // Киевские отклики. – 1905. – 6 (19) декабря. – №326. – С.3.

¹⁷ Федьков О. Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності на початку ХХ ст.) // Молода нація. – 2004. – №4. – С.5–12; Якимчук І.В. Перша світова війна мовою неформальної комунікації // Історична пам'ять. – Вип.26. – Полтава, 2011. – С.78–86; ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.704. – Спр.285. – Арк.28 зв.

початку XX ст., вилившись у «селянську революцію»¹⁸. Окремі поміщики, керуючись гуманістичними мотивами, здійснювали заходи, спрямовані на поліпшення становища сільської громади: виділяли кошти на побудову й утримання навчальних і медичних закладів, богаділень, дитячих притулків та ін.¹⁹ Такі добродійні дії ставали дедалі більш престижними серед освіченого суспільства, підтримували патріархальні традиції, викликали повагу до поміщика з боку хліборобів. Однак подібні заходи не долали хронічних соціальних проблем українського села, не кажучи вже про малоземелля, і не були гарантією від конфліктів із селянською масою²⁰. Остання надалі розглядала благодійників як «панів», «експлуататорів» і у цій думці її підтримували діячі соціалістичних партій.

При аналізі діяльності політичних організацій важливого значення набуває з'ясування рівня політичної та національної свідомості українського селянства. Певна автаркія громадського життя хліборобів зумовлювала їхній консерватизм. Саме тому село в досліджуваній період залишалося природною основою розвитку народної культури, а рідна мова, звичаї, традиції продовжували побутувати всупереч уніфікаторській політиці імперського центру. Водночас історичні джерела засвідчують слабку усвідомлення селянством Наддніпрянщини власної національної ідентичності. Небайдужий до цієї проблеми діяч УСДРП М.Порш констатував: «Український народ – національно темний народ»²¹. Відповідно, політичні партії мали враховувати той чинник, що для українського селянства найбільш важливими були соціальні пріоритети, і головний із них – бажання отримати землю для праці на ній. Якщо у програмних документах та агітаційно-пропагандистській роботі українські політики прагнули пов'язати вирішення аграрного питання з проблемою національного визволення²², то російські партії – від соціалістичних до монархічно-консервативних – задля посилення свого впливу на українське селянство та досягнення політичних цілей різною мірою враховували соціальні пріоритети²³. Брак у хліборобів Наддніпрянщини національної свідомості сприяв успішній роботі осередків загальноімперських політичних структур. Однак якщо українські парторганізації у своїй повсякденній праці прагнули «вносити» національну свідомість до різних груп та прошарків українського суспільства, то російські – акцентували на нібито «спорідненості» українців із росіянами та здебільшого відмовляли першим у праві на будь-які форми національно-державної реалізації. Російські ж націоналісти взагалі заперечували окремішність українців і проповідували тезу про «триєдиний російський народ».

Селянство Наддніпрянської України належало переважно до православної конфесії, а тому доцільно розглянути вплив релігії та церкви на взаємини селян і політичних організацій. Унаслідок модернізації Російської імперії на її українських теренах поступово відбувався процес секуляризації світогляду мешканців та суспільного життя. Ідеї демократії, громадянських прав і свобод, зокрема віровизнання, релігійної толерантності, відокремлення церкви від держави набували у суспільстві дедалі

¹⁸ Ковальова Н.А. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902–1922 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Черкаси, 2020. – 40 с.

¹⁹ Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 2005. – №4. – С.167–173; Благотворительность в России: В 2 т. – Санкт-Петербург, [б. г.]. – Т.ІІ, ч.1: Список благотворительных учреждений. – С.130–148, 250–258, 323–346; Т.ІІ, ч.2: Список благотворительных учреждений. – С.89–103, 110–124; 414–458, 533–528.

²⁰ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.855. – Спр.113, ч.1. – Арк.34–35.

²¹ Див.: Федьков О.М. Селянство в українському національному русі. – С.114.

²² Дубінський В., Федьков О. Аграрне питання в політичних концепціях українських партій і громадських організацій Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст. – Кам'янець-Подільський, 2012. – 256 с.

²³ Див.: Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905–1907 рр. – С.26–58.

більшого поширення²⁴. Звісно, селяни залишалися здебільшого прихильними до традиційного укладу та повільніше звільнялися від впливу релігії й церкви. Окрім того, селянська релігійність, за обґрунтованим твердженням Ю.Присяжнюка, характеризувалася не стільки сповіданням канонічних засад офіційного православ'я, як внутрішнім духовним синкретизмом, в якому поєднувалися архаїчні язичницькі та християнські духовні цінності, а також повсякденні життєві уявлення хліборобів²⁵.

Відбувалися зміни й у самій православній церкві, яка на початку ХХ ст. виявилася цілком одержавленою та посідала доволі міцні позиції в імперії²⁶. На перший погляд, нічого суттєвого в її діяльності не змінилося, вона надалі опікала селянина з родиною від народження до смерті. Попри це, у житті церкви та її пастви відбувалися підспудні й очевидні зміни, що позначалися на діяльності політичних партій у селянському середовищі.

Соціальні трансформації пореформеної доби, на думку дослідників, спонукали українських селян до релігійного пробудження, поступового вивільнення з-під церковної казенщини. Віряни бачили, що православне духовництво досить часто зневажливо ставилося до них, надаючи першочергового значення не релігійному служінню, а матеріальним та фінансовим чинникам, нехтувало нормами моралі, українською мовою²⁷. Селяни відзначали й те, що священники більше вболівали «за панські інтереси», ніж за їхні. Показовий випадок було зафіксовано в Лянцкорунській волості Кам'янецького повіту Подільської губернії, де агітацію в дусі програми УСДРП та Української селянської спілки вели брати Блонські, старший з яких, Пантелеймон, лікар за фахом, очолював соціал-демократичну організацію на Поділлі. 1 січня 1906 р. священник Лянцкоруні Ю.Свідзінський після закінчення служби Божої вітав парафіян із Новим роком, у проповіді закликав «не робити бунтів, страйків і щоб не слухали підбурювачів, таких, як Блонський». Після того, як священник та парафіяни вийшли з церкви, останні звернулися до настоятеля: «Ви, батюшка, нашої сторони не тримаєте, а тільки за поміщиками [...], а тому можете забиратись від нас, 6 січня ви будете зі своїми поміщиками самі воду носити, якщо застрайкують усі селяни»²⁸.

Таке становище підривало авторитет церкви й зумовлювало негативне ставлення парафіян до священників. Одним із наслідків ситуації, зокрема, стало поширення у селянському середовищі ідей протестантизму²⁹. Проте з подібним духовним вибором людей рішуче боролися православні ієрархи. І хоча неофіти виявляли лояльне ставлення до держави, органи влади вдавалися стосовно них до утисків³⁰. У цих умовах ліберали виступали за свободу віросповідання. Представники соціалістичних партій, як-от більшовики, прагнули використовувати у своїх цілях пригнічене становище протестантів, проте помітного успіху не мали³¹.

²⁴ Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-і рр. ХХ ст.). – Запоріжжя, 2004. – С.50–51.

²⁵ Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України... – С.218–248.

²⁶ Надтока Г. Православна церква в Україні (1900–1917 рр.) // Історія релігії в Україні: У 10 т. – Т.3: Православ'я в Україні / За ред. А.Колодного, В.Климова. – К., 1999. – С.337.

²⁷ Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні... – С.235–236; Опря Б.О. Повсякденне життя православного парафіяльного духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 р.). – Кам'янець-Подільський, 2015. – С.153–155.

²⁸ ЦДДАК України. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1105. – Арк.3.

²⁹ Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні... – С.39.

³⁰ Опря І. Становище та діяльність пізнопротестантських громад Правобережної України (1894–1917). – Кам'янець-Подільський, 2010. – С.140–172.

³¹ Клибанов А.И. История религиозного сектантства в России (60-е годы XIX в. – 1917 г.). – Москва, 1965. – С.5; Опря І. Становище та діяльність пізнопротестантських громад Правобережної України (1894–1917). – С.160.

Революція 1905–1907 рр. стала значним випробуванням для самодержавства на міцність. Тісно пов'язана з верховною владою православна церква доклала максимум зусиль для збереження існуючого ладу. Священики з амвонів та у пресі виголошували «слово Боже» на захист усталених порядків³². Представники православного кліру підтримували головню охоронно-консервативний напрям ідейно-політичного руху й лише одиниці співчували визвольному³³. Священнослужителі долучилися до роботи Державної думи. Показово, що 32 із 33 депутатів від духовництва (за винятком подільського священика А.Гриневича, члена фракції трудовиків та Української трудової громади) стояли на охоронних засадах³⁴. Нерідко церковники виступали ініціаторами й покровителями консервативно-монархічних структур, таких, як Союз російських людей, Союз російського народу та ін. Спочатку священикам заборонялося входити до складу чорносотенних організацій, проте згодом Синод зняв цю заборону, чим скористалися два митрополити, дев'ять архієпископів та єпископів³⁵. Такий приклад наслідувало єпархіальне духовництво.

Яскравим свідченням впливу священнослужителів на діяльність консервативно-монархічних організацій може слугувати Волинь. Агітацію за створення тут осередку Союзу російського народу вів особисто архієпископ волинський і житомирський Антоній (А.Храповицький). Почаївський відділ СРН сформувався у серпні 1906 р., організатором і очільником його став архімандрит Свято-Успенської Почаївської лаври Віталій (В.Максименко)³⁶. Завдяки підтримці церковних ієрархів, а також волинських священиків, котрі особисто очолювали близько 300 підвідділів, за рік почаївський осередок став найпотужнішим у Російській імперії. Наприкінці 1907 р. на Волині існували 434 відділи та 634 підвідділи СРН, які нараховували 105 тис. членів, здебільшого селян³⁷. Діяльність союзу мала антиреволюційний, консервативно-монархічний характер, із великою домішкою релігійної нетерпимості, антисемітизму й антиполонізму³⁸. Із метою протидії євреям-підприємцям при Почаївському відділі СРН було створено банк «Почаєво-Волинський народний кредит» (1911 р.) – для допомоги хліборобам у купівлі землі, відкривалися кооперативні товариства³⁹. Водночас селянство не було слухняним виконавцем волі священнослужителів, а вносило в рух уявлення, відповідно до ментальних настанов, пов'язувало з Почаївським відділом свої прагнення щодо землі. Урешті селяни, які були членами цього осередку, організували аграрні заворушення на Поділлі⁴⁰. Значно слабші позиції чорносотенці мали в інших губерніях підросійської України, але й там вони, «утихомирюючи», впливали на селянство⁴¹. Загалом наприкінці 1907 р. на українських теренах Росії СРН нараховував

³² Антоній (Храповицький), митр. Слова, беседы и речи (О жизни по внутреннему человеку). – Санкт-Петербург, 2002. – С.115–157.

³³ ЦДІАК України. – Ф.301. – Оп.2. – Спр.16. – Арк.666–666 зв.

³⁴ Коник О.О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1907 рр.). – Дніпропетровськ, 2013. – С.182–187; Милько В. Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906–1917). – К., 2016. – С.83.

³⁵ Степанов С.А. Чёрная сотня в России: 1905–1914 гг. – Москва, 1992. – С.117.

³⁶ Федевич К.К., Федасич К.І. За віру, царя і Кобзаря: Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 рр.) / Пер. з рос. – К., 2017. – С.50–54; Державний архів Житомирської обл. – Ф.329. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.4–5.

³⁷ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.102, 4-е д-во. – Оп.1907 г. – Д.13. – Ч.2. – Л.20; Ч.8. – Л.40–40 об.; ЦДІАК України. – Ф.1600. – Оп.1. – Спр.209. – Арк.38–38 зв.; Омелянчук І. Почаевский отдел Союза русского народа // Чёрная сотня: Историческая энциклопедия: 1900–1917. – Москва, 2008. – С.410.

³⁸ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.857. – Арк.37–37 зв.; Ф.1600. – Оп.1. – Спр.230. – Арк.252–253; Ф.1143. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.19.

³⁹ Омелянчук І. Почаевский отдел Союза русского народа. – С.411–412.

⁴⁰ Федьков О. Чорносотенці і чутки на Поділлі... – С.5–12.

⁴¹ Степанов С.А. Численность и состав черносотенных союзов и организаций // Политические партии России в период революции 1905–1907 гг.: Количественный анализ. – Москва, 1987. – С.184–204, 211–212, 214–215, 217–218, 224–226, 229–230, 233–235.

195 010 осіб, що становило 47,56% загального числа цієї організації в усій імперії⁴². У своїй масі це були хлібороби, але до чорносотенних осередків входили також дворяни, міщани, робітники та ін. Така значна чисельність і вплив Союзу російського народу в українських губерніях пояснюється потужною офіційною пропагандою влади та православної церкви, яка, за низького рівня політичної й національної свідомості населення, складності міжнаціональних взаємин знаходила «вдячний» ґрунт.

Утім модернізація зачепила й саму церкву. У середовищі семінаристів уже ставали помітними ідейні розбіжності, що стосувалися не лише питання її становища та реформування, а й нагальних проблем розвитку суспільства. І хоча консервативно-охоронний напрям серед вихованців семінарій, академій домінував, в їхньому колі знаходилися прихильники соціалістичних, ліберальних ідей, українського національного відродження⁴³. Зокрема в період свого становлення Українська соціал-демократична спілка покладала великі надії на агітаційну діяльність серед селянства «семінаристів-українців»⁴⁴. Створений у час революції 1905–1907 рр. Усеросійський загальносемінарійний союз мав осередки у Житомирі, Кам'янці-Подільському, Катеринославі, Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові, де активну роль відігравали російські соціал-демократи та соціалісти-революціонери, а також члени «української партії»⁴⁵. Частина випускників семінарій подальшу освіту здобували в університетах, нерідко стаючи активними учасниками студентських громад, а згодом і політичних партій.

Важливим чинником, що впливав на взаємовідносини політичних організацій і селян, були державні інституції Російської імперії, які доцільно розглянути в розрізі двох груп: установи виконавчої влади та виборні представницькі органи (земське й міське самоврядування, Державна дума). Перша група складалася з вищих, центральних, а також місцевих органів влади, що безпосередньо підпорядковувалися імператорові, спиралися на розвинуту, відносно самостійну бюрократію⁴⁶. Діяльність органів виконавчої влади в питанні про ставлення до політичних партій і селянства – це проблема, яку висвітлено у численних публікаціях. З одного боку, їй присвячено праці з історії державних установ⁴⁷, політичних структур⁴⁸, в яких чітко простежується репресивна

⁴² Киселёв И.Н., Корелин А.П., Шелохаев В.В. Политические партии в России в 1905–1907 гг.: численность, состав, размещение (Количественный анализ) // История СССР. – 1990. – №4. – С.77–78.

⁴³ Єфремов С.О. Щоденник: Про дні минулі (спогади). – К., 2011. – С.372–403; Приходько В. Під сонцем Поділля: Спогади. – Л., 1935. – С.30–121; Землюліна Н.І. Участь учнівської і студентської молоді в діяльності організацій політичних партій у Подільській губернії на початку ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Т.21. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С.94–95; Левцицька Н. Студентство України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998. – 16 с.; Фартучна Г. Національний та соціальний склад учасників студентського руху міста Києва на початку ХХ ст. // Наукові записки з української історії. – Вип.31. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С.35–39; ЦДДАК України. – Ф.313. – Оп.2. – Спр.1442. – Арк.182–182 зв.

⁴⁴ ЦДДАК України. – Ф.838. – Оп.2. – Спр.871. – Арк.1–1 зв.

⁴⁵ Магась В. «Бути справжнім громадянином...»: суспільно-політичні організації в Наддніпрянській Україні у 1905–1917 рр. – Кам'янець-Подільський, 2020. – С.185–191.

⁴⁶ Высшие и центральные государственные учреждения России: 1801–1917: В 4 т. – Т.1: Высшие государственные учреждения. – Санкт-Петербург, 2000. – С.7; Ерошкин Н.П. Российское самодержавие. – Москва, 2006. – С.332–333.

⁴⁷ Ерошкин Н.П. Российское самодержавие; Земское самоуправление в России, 1864–1918: В 2 кн. – Москва, 2005. – Кн.1. – 428 с.; Кн.2. – 384 с.; Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ ст. – К., 2005. – 427 с.; Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – Х., 2001. – 288 с.

⁴⁸ Головченко В.І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України...; Колесник В.Ф., Мошальний Л.П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ ст. – К., 2005. – 244 с.; Леонов М.И. Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг.; Морозов К.Н. Партия социалистов-революционеров в 1907–1914 гг. – Москва, 1997. – 623 с.; Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні, зародження, еволюція, діяльність, історична доля: Кінець ХІХ ст. – лютий 1917 р. – К., 1999. – 248 с.; Политические партии России: история и современность / Под ред. А.И.Зелёва, Ю.П.Свириденко, В.В.Шелохаева. – Москва, 2000. – 631 с.; Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. – Т.1: На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.). – К., 2002. – 424 с.; Реєнт О.П., Сердюк О.В. Чорносотенний рух у Російській імперії на початку ХХ ст. та у часи Першої світової війни і Україна. – К., 2020. – 114 с.; Сарнацький О.П. Царизм та українські політичні партії (1900–1917 рр.). – Запоріжжя, 2006. – 709 с.; Степанов С.А. Чёрная сотня в России: 1905–1914 гг. – Москва, 1992. – 330 с.; Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія,

складова стосовно членів соціалістичних політичних організацій і навіть ліберальної конституційно-демократичної партії, та лояльне й подеколи патерналістське ставлення до праволіберальних, особливо консервативно-монархічних союзів. З іншого боку, вона розглядається в дослідженнях, присвячених аграрній політиці імператорської Росії й історії селянських рухів⁴⁹. Та, попри значну бібліографію, у спеціальній літературі слабо відбито питання про оцінку різними державними інституціями причин і характеру селянського руху, впливу політичних партій у зв'язку з цим.

При характеристиці функціонування державних установ доцільно враховувати також політичну культуру службовців. Наприкінці XIX – на початку XX ст. на українських територіях Російської імперії переважали «поліцейські чиновники», політичній культурі яких були притаманні патерналізм, опіка та визнання першості особистої влади монарха, а не закону, а також підозріле ставлення до незалежних освічених прошарків і селянства⁵⁰. У кращому випадку ці посадовці почувалися покровителями темного, затурканого, переважно неосвіченого селянства й, водночас, доволі пасивно та з недовірою сприймали будь-які ініціативи громадськості. Діяльність соціалістичних і навіть ліберальних політичних партій вони чітко асоціювали з ворожими намірами щодо самодержавства. Звісно, беручи до уваги упередженість селянства стосовно чиновників-«панів», годі було сподіватися на конструктивну співпрацю між ними.

Слід мати на увазі регіональні особливості функціонування органів державної влади, які на етнічних російських теренах відрізнялися від приєднаних територій, зокрема українських земель. В.Шандра називає чинники, що обумовлювали цю специфіку: правові особливості, варіативність владних структур, відмінний від інших регіонів соціально-господарський, культурний уклад, строкатий етнічний та конфесійний склад населення, неоднакові права і привілеї місцевих еліт⁵¹. І хоча у процесі модернізації відбувалась уніфікація соціально-політичного ладу, проте до 1917 р. вона так і не завершилася.

При характеристиці взаємозв'язку між політичними партіями та селянством варто враховувати загальний напрям державної політики у цій сфері⁵², особливості реалізації її окремими відомствами, місцевими органами, наявність міжвідомчих суперечностей⁵³. В умовах відкритого протистояння влади та революційних сил у 1905–1907 рр. міністром внутрішніх справ став П.Дурново – прихильник рішучих репресивних заходів проти революціонерів і селянських заворушень⁵⁴. Показова його реакція щодо подій у Кагарлику на Київщині. Отримавши інформацію про спробу селян звільнити заарештованого агітатора, він телеграфував київському, подільському й волинському генерал-губернаторові: «Переконливо прошу вас у цьому та в усіх подібних випадках карати силою зброї без щонайменшої поблажливості, знищувати

організація, діяльність (кінець XIX ст. – 1939 р.). – К., 2002. – 382 с.; *Тютюкин С.В.* Меньшевизм: страницы истории. – Москва, 2002. – 560 с.; *Федевич К.К., Федевич К.І.* За віру, царя і Кобзаря: Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 рр.); *Федьков О.* Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейно-політичної ідентичності; *Звєрич П.* Русские анархисты: 1905–1917. – Москва, 2006. – 272 с. та ін.

⁴⁹ Пётр Аркадьевич Столыпин: Энциклопедия / Отв. ред. В.В.Шелохаев. – Москва, 2011. – 736 с.; *Пожигайло П.А., Шелохаев В.В.* Пётр Аркадьевич Столыпин: Интеллект и воля. – Москва, 2005 – 240 с.; *Леценко М.Н.* Українське село в революції 1905–1907 рр. – К., 1977. – 360 с.; *Священко З.* Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку XX ст. – Умань, 2012. – 343 с.; *Симонова М.С.* Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. – Москва, 1987. – 254 с.; *Уильямс С.* Либеральные реформы при нелиберальном режиме: Создание частной собственности в России в 1906–1915 гг. – Москва, 2009. – 332 с. та ін.

⁵⁰ *Большакова О.В.* Власть и политика в России XIX – начала XX в.: Американская историография. – Москва, 2008. – С.132–133.

⁵¹ *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – С.47–48.

⁵² ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1347. – Арк.120–120 зв.; Ф.442. – Оп.857. – Спр.38. – Арк.6–11.

⁵³ *Шепелев Л.Е.* Чиновный мир России XVIII – начала XX в. – Санкт-Петербург, 2001. – С.110.

⁵⁴ *Борodin А.* Пётр Николаевич Дурново: Русский Нострадамус. – Москва, 2013. – С.135–201; ЦДІАК України. – Ф.320. – Оп.1. – Спр.781. – Арк.111.

заколотників і спалювати їхні будинки при опорі. Необхідно найсуворішими заходами раз та назавжди покласти край свавілля, яке загрожує загибеллю всій державі»⁵⁵. Такої ж лінії нерідко дотримувалися й деякі губернатори на українських теренах, котрі саме в репресіях убачали панацею від впливу опозиційних політичних партій на селян⁵⁶. Проте подібні акції не завжди давали бажані для влади результати.

Окремі відомства, згідно зі своїм функціональним призначенням, безпосередньо займалися питаннями, що позначалися на взаємодії політичних партій і селянства. Для прикладу, у структурі МВС існували департамент поліції та Окремий корпус жандармів із розгалуженою мережею губернських управлінь, жандармських поліцейських управлінь залізниць, розшукових пунктів, районних охоронних відділень, які діяли характерними для таємної поліції методами, зокрема й репресивними, прагнули контролювати практично всі прояви громадського життя та політичні організації «лівого» спрямування, включно з конституційними демократами⁵⁷. Відомо, що процес партієтворення в Російській імперії розпочався в 1880-х рр., коли виникли вірменська «Дашнакцутюн», Польська соціалістична партія, а на рубежі XIX–XX ст. – головні соціалістичні організації Бунд, РСДРП, есери (ПСР), РУП, Соціал-демократія Королівства Польського й Литви (всі вони залишили помітний слід на українських землях). Національні та провідні марксистська (РСДРП) й неонародницька (ПСР) партії відразу стали об'єктом уваги департаменту поліції⁵⁸. Натомість інтерес його до кадетів зріс у зв'язку зі збільшенням їхнього впливу на політичне життя внаслідок перемоги на виборах до Державної думи. Показово, що в переддень відкриття засідань цього представницького органу, 26 квітня 1906 р., очільник Окремого корпусу жандармів надіслав конфіденційного листа начальникам жандармських управлінь, зокрема київського – К.Ковалевському, в якому акцентував на необхідності «бути постійно свідомим щодо дій цієї партії та найближчих завдань її діяльності». Від підлеглих вимагалася інформація про керівників й активних діячів, напрями агітації, а також з'ясування «справжніх цілей і прагнень партії»⁵⁹. Співробітники таємної поліції неухильно виконували настанови начальства. У період постреволуційної реакції вони продовжували вести спостереження за кадетами та відзначали суттєве послаблення їхнього впливу, зокрема у селянському середовищі⁶⁰.

У межах українських територій у системі МВС діяли «місцеві міністерства» – генерал-губернаторства⁶¹, а також губернські та повітові установи, що були вкрай далекими від інтересів населення, особливо селянства. Попри те, що в умовах модернізації Російської імперії ускладнилися завдання, які ставились перед ними, темпи зростання числа чиновників зазначених установ відставали від темпів приросту населення⁶².

⁵⁵ ЦДДАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1347. – Арк.2.

⁵⁶ Там само. – Ф.442. – Оп.704. – Спр.285. – Арк.128–130 зв., 222–223 зв.

⁵⁷ *Перебудова З.И.* Политический сыск России (1880–1917). – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 2013. – С.124–154, 310–311; ГАРФ. – Ф.102 ДП, 4 д-во. – Оп.1906 г. – Д.828. – Ч.9. – Л.1–11 об.; ЦДДАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1347. – Арк.2, 19–19 зв.; Ф.1335. – Оп.1. – Спр.137. – Арк.319–319 зв.; Державний архів Хмельницької обл. (далі – Держархів Хмельницької обл.). – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7267. – Арк.169–169 зв.

⁵⁸ *Перебудова З.И.* Политический сыск России (1880–1917). – С.73–91; *Тютюкин С.В.* Рождение российской многопартийности // Политические партии в российских революциях в начале XX в. / Под ред. акад. Г.Н.Севостьянова. – Москва, 2005. – С.112–113.

⁵⁹ ЦДДАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1424. – Арк.1–1 зв.

⁶⁰ Там само. – Ф.276. – Оп.1. – Спр.84. – Арк.285–286; *Шелохаев В.В.* Идеологическая и политическая организация российской либеральной буржуазии: 1905–1907. – Москва, 1991. – С.10–22.

⁶¹ *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – С.63, 68–70.

⁶² *Мионов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т., 3-е изд., испр. и доп. – Т.2. – Санкт-Петербург, 2003. – С.203; *Скрипник А.Ю.* Державні установи Подільської губернії 1793–1914 рр. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С.185.

У результаті країна «недоуправлялась»⁶³. У різних сферах життя суспільства нагромаджувалися проблеми, вирішення яких відкладалося на невизначений час. Нечисельні посадовці, отримуючи відносно невисоку платню, навіть за великого бажання (якого часто вони не мали) не могли належним чином виконувати покладені на них обов'язки. Окрім того, службовці найнижчого рівня користувалися безконтрольністю та використовували робочий час для власних потреб. Описуючи (без)діяльність їх у Подільській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., чиновник з особливих доручень місцевого управління державного майна В.Тихонов у спогадах зазначав: «В урядовців недостатньо роботи й вони вбивають час усіма можливими способами»⁶⁴. Таке становище зумовлювало наявність хронічних соціальних проблем у селах регіону та давало достатньо підстав для критики влади представниками політичних організацій.

Діяльність державних органів у сфері аграрної політики (зокрема взаємини політичних організацій і селянства) не варто розглядати як консолідовану та монолітну. Про розбіжності між представниками різних відомств в оцінці ролі політичної агітації й поточних подій державного та соціального життя при розгортанні селянського руху свідчать численні архівні документи. Наприклад, подільський губернатор О.Ейлер, з'ясовуючи причини селянських заворушень навесні 1905 р., у доповіді міністрові внутрішніх справ пов'язував їх із «підбурюванням» селян «у великій кількості поширюваними прокламаціями, які, безумовно, мають вплив на них, а також загальне незадоволення японською війною»⁶⁵. Про дію партійної агітації на селянство він висловлювався й пізніше⁶⁶. Проте з очільником не погоджувався незмінний член губернського у селянських справах присутствія П.Синьогуб, котрий хоч і визнавав факт поширення агітаційних видань і вплив страйкової боротьби фабрично-заводських робітників на хліборобів, проте зазначав, що для селянського руху існував «відповідний ґрунт» – малоземелля, низький рівень агротехніки та врожайності. При цьому він наводив конкретні цифри, що підтверджували його думку⁶⁷. Отже представники окремих місцевих державних установ неоднозначно оцінювали причини селянських заворушень і роль у цьому політичних організацій.

Важливі оцінки взаємин політичних партій із селянством, які надходили від найнижчих в ієрархії й територіально «найближчих» до селянства чиновників – мирових посередників на Правобережжі та земських дільничних начальників (посаду запроваджено в 1889 р., відзначалася поєднанням адміністративних і судових функцій, що зміцнювало владу дворянства)⁶⁸ – на Лівобережжі та півдні України. Як з'ясував К.Мацузато, мирові посередники виконували переважно поліцейські функції, але інституційно еволюціонували в бік розширення повноважень від вузькоуправлінських до соціально-культурних завдань. Про таку еволюцію свідчили настанови київського, подільського й волинського генерал-губернатора М.Клейгельса, котрий уважав, що розвиток «продуктивних сил» селянства стане можливим завдяки мировому посередникові як найближчому керівникові селянського населення, «освіченому наставникові», що «проливає світло в неграмотні й темні прошарки селянства»⁶⁹. Проте

⁶³ *Миرون Б.Н.* Социальная история России периода империи... – С.203.

⁶⁴ Там же.

⁶⁵ Держархів Хмельницької обл. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7267. – Арк.79.

⁶⁶ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.704. – Спр.285. – Арк.289.

⁶⁷ Держархів Хмельницької обл. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7315. – Арк.213–215 зв.

⁶⁸ *Гросс В.Я.* Русское общество XVIII–XIX вв.: Традиции и новации. – Москва, 2003. – С.481–482.

⁶⁹ *Мацузато К.* Из комиссаров антиполонизма в просветителей деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861–1917 гг.) // Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: XIX – начало XX вв. – Саппоро; Москва, 2005. – С.216.

реалізація цієї місії ускладнювалася низкою обставин. Оскільки у краї були відсутні земські установи, посередникам доводилося виконувати також їхні функції. Окрім того, через великі розміри мирових дільниць зазначені посадовці не часто доходили до конкретної волості чи села. Так, мировий посередник 1-ї дільниці Київського повіту мав у своєму віданні 141 населений пункт⁷⁰. Середньостатистичний селянин особисто майже не стикався з чиновником у повсякденному житті й не сприймав його як захисника своїх життєвих інтересів. Окрім того, штат посадовців формувався переважно з дворянства та інших груп населення, які для землероба позначалися словом «пани». Тож коли в умовах соціального конфлікту чиновники прагнули вербально впливати на селян, у відповідь з їхнього боку лунало, що вони, мовляв, «усі підкуплені панами», тому-то «мусять так говорити», а отже і «слухати тут нічого»⁷¹. Після такої реакції представники влади часто вдавалися до репресивних заходів із метою забезпечити стабільність, тож селяни ще більше переконувалися в тому, що це – «панська влада». Парадоксально, але критика консервативно-монархічними союзами російської бюрократії, намагання «дистанціювати» від неї самодержця також підживляла престиж державних установ⁷². Низьким авторитетом влади у світогляді українського селянства користувалися соціалістичні та ліберальні політичні партії.

Отже при характеристиці ролі виконавчих органів державної влади у взаєминах політичних партій і селянства мали значення особливості розвитку українських територій Російської імперії, галузева специфіка, а також місце конкретних установ у державній ієрархії.

Важливими організаціями публічно-правового характеру, з якими пов'язане формування насамперед ліберального напрямку, стали виборні органи земського самоврядування (поширювалося на сільську місцевість) та міського управління⁷³. До кінця XIX ст., коли почали формуватися політичні партії, земства відігравали помітну роль у розвитку господарства, освіти, медицини, статистики та культури Лівобережної й Південної України (на Правобережжі були запроваджені лише 1911 р.), а земські гласні і представники «третього елемента» – лікарі, учителі, статистики, інженери, агрономи, котрі працювали у земських установах, брали активну участь у суспільному житті своїх місцевостей. У земському середовищі зародився ліберальний рух, представники якого виступали за здійснення політичних та економічних реформ, запровадження конституційного ладу, свободи слова, друку, недоторканності особи, розширення прав органів самоврядування. Усупереч заборонам земці провадили організаційну діяльність – збиралися на нелегальні наради, з'їзди, де обговорювали актуальні питання суспільного життя, створили Земський союз⁷⁴. Значну частину земських діячів влада розглядала як «неблагонадійних», про що свідчили дані департаменту поліції: станом на 1902 р. більше половини опозиційно налаштованих осіб, за якими було встановлено нагляд поліції, перебували на службі у земствах⁷⁵. Владу й особисто імператора Миколу II турбувала, для прикладу, ситуація в Полтаві, де піднаглядних нараховувалося 125, з яких 52 служили у земстві (причому 27 – у губерньській земській управі)⁷⁶. І хоча зазначені цифри та ступінь радикалізму таких осіб перебільшувалися, проте вони вказували на земські органи як на важливі осередки лібералізму й

⁷⁰ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.704. – Спр.285. – Арк.68 зв.

⁷¹ Там само. – Арк.48.

⁷² Омелянчук І.В. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914). – К., 2007. – С.309–315.

⁷³ Гросул В.Я. Русское общество XVIII–XIX вв.: Традиции и новации. – С.331.

⁷⁴ Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70 – на початку 80-х рр. XIX ст. – К., 1974. – С.133–155.

⁷⁵ Пирумова Н.М. Земская интеллигенция и её роль в общественной борьбе до начала XX в. – Москва, 1986. – С.193–194.

⁷⁶ Там же. – С.215–216.

опозиційності. До неонародницького та марксистського напрямів ідейно-політичного руху належала незначна частина службовців земських установ.

Організації рубежу XIX–XX ст. («Бесіда», Союз звільнення, Союз земців-конституціоналістів), банкетна та петиційна кампанії, а також з'їзди депутатів від земств і міст у 1905 р. підготували ґрунт для створення широкого спектра ліберальних політичних партій. На українських територіях найбільш опозиційними виявилися Полтавське, Таврійське, Херсонське, Чернігівське земства, які виступали за негайне запровадження представницької установи⁷⁷. Правоконсервативну позицію займав Катеринославське земство, де губернську управу очолював майбутній лідер октябристів М.Родзянко⁷⁸. У земських установах точилася боротьба між опозиційними та консервативними силами, на яку впливали загальна соціально-політична ситуація в імперії й регіоні, співвідношення сил між різними групами діячів (гласними та службовцями земств) у конкретний період, вплив органів виконавчої влади, у тому числі гоніння⁷⁹. Розгортання селянського руху, особливо непоодинокі факти аграрного терору, спонукало опозиційних земців до пошуку шляхів порозуміння з селянством та якнайшвидшого розв'язання земельного питання. Проте консервативна частина, насамперед гласні з числа дворян-землевласників, виступала за вжиття адміністративних заходів для заспокоєння сільського населення.

У період революції 1905–1907 рр. земства разом із містами стали центрами рекрутування членів Конституційно-демократичної партії (Партія народної свободи, КДП), октябристів, Союзу мирного оновлення та інших ліберальних організацій. Українська демократично-радикальна партія (УДРП) користувалася популярністю на Полтавщині й Чернігівщині⁸⁰. Для прикладу, на рубежі 1905–1906 рр., у період виборів до Державної думи, саме у земських губерніях Російської імперії, зокрема й українських, найактивніше створювалися осередки ліберальної КДП⁸¹. Проте ліберали мали дуже слабкий вплив в українському селі: кількість і чисельність їхніх структур була мізерною (найвпливовіші кадети створили не більше десяти сільських і містечкових організацій), а помірковані аграрні програми й агітаційні заклики не знаходили широкого відгуку серед селян⁸². Суттєво покращилися шанси КДП на виборах до Державної думи завдяки блокуванню з ідейно близькими УДРП, Союзом для досягнення повноправ'я єврейського народу, Єврейською безпартійною спілкою, Польською

⁷⁷ Земское самоуправление в России, 1864–1918. – Кн.2: 1905–1918. – С.23–25; 3 резолюції наради // Полтавщина. – 1905. – 21 декабря (3 января 1906). – №308. – С.3.

⁷⁸ Земское самоуправление в России, 1864–1918. – Кн.2. – С.26.

⁷⁹ Давление на земских служащих // Киевские отклики. – 1905. – 6 (19) декабря. – №326. – С.3; Земці // Рада. – 1906. – 3 листопада. – №43. – С.2; Наш край. Лохвица // Киевские отклики. – 1905. – 11 (24) декабря. – №331. – С.3. Подекуди (Козелецький повіт на Чернігівщині) земські збори прагнули обмежити політичну активність земських службовців. Вони ухвалювали рішення про встановлення спостереження за ними та у випадку виявлення «політичної неблагонадійності» пропонували негайно звільняти останніх (див.: ЦДІАК України. – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.578. – Арк.241–241 зв.; Ф.320. – Оп.1. – Спр.781. – Арк.215–216).

⁸⁰ Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія... – С.37.

⁸¹ Солов'єв К.А. Кружок «Беседа»: в поисках новой политической реальности, 1899–1905. – Москва, 2009. – 288 с.; Шелохаев В.В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905–1907 гг. – Москва, 1983. – С.60–61.

⁸² ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО, 1906 г. / I отд. – Оп.234. – Д.5. – Ч.51. – Л.14, 15–16 об., 18–19 об.; 1906 г. / I отд. – Оп.235. – Д.725. – Ч.15. – Л.2; ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1986. – Арк.90–91; Загальні збори партії «Народної свободи» // Громадська думка. – 1906. – 9 березня. – №55. – С.3; Из жизни политических партий: Собрание Конституционно-демократической партии // Киевские отклики. – 1906. – 1 (14) января. – №1. – С.3; Частное совещание членов Конституционно-демократической партии в Москве // Полтавщина. – 1905. – 25 ноября (8 декабря). – №290. – С.2–3; Хроника // Там же. – 1905. – 21 декабря (3 января 1906). – №308. – С.3; Черменский Е.Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 1970. – С.163–165; Шелохаев В.В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии... – С.299, 301, 304, 308.

конституційно-демократичною та Польською народовою партіями⁸³. Завдяки цьому й успішній виборчій кампанії до I Державної думи в українських губерніях кадети отримали 37 депутатських мандатів (більшість представляли ліберальне дворянство)⁸⁴.

Однак попри важливу багатопланову діяльність, зокрема агітаційно-пропагандистську, лібералів, земських службовців⁸⁵, у середовищі українського селянства побутували певні перестороги щодо земських установ та ліберальних політичних партій⁸⁶. Така ситуація пояснюється упередженим ставленням сільських трудівників до «панів»: вони не завжди розуміли значення тих покращень, що їм пропонувалися, і тому сприймали їх як ініціативи «начальства»⁸⁷.

Певна легітимація Державної думи в очах селян зумовлювалася, на наш погляд, двома головними чинниками. По-перше, вона скликала указом Миколи II, а імператорська влада, попри об'єктивні та суб'єктивні (зокрема й завдяки критиці з боку політичних партій) чинники, які призводили до її десакралізації, залишалася в очах селянства джерелом добра, суспільно-політичної стабільності, добробуту⁸⁸. Згідно з просякнутим патерналізмом архаїчним світоглядом селян, «цар-батьчко» турбується про їхнє благо⁸⁹. Тож скликання Державної думи вони розглядали «як милість, даровану государем народів»⁹⁰, що надавало представницькому органу додаткової ваги. Цей образ самодержця всіляко підтримувала влада⁹¹. По-друге, революційний шлях здобуття «волі та землі», на який націлювали хліборобів соціалістичні партії в 1905 р., виявився недовірливим і в усіх випадках завершився придушенням розрізаних селянських виступів. Тому селяни повірили в Державну думу й можливість легального розв'язання за її допомогою аграрного питання на свою користь⁹², а наявність у представницькому органі їхніх посланців служила для цього додатковим аргументом⁹³.

Українська газета «Рада», публікуючи дописи з місць, повідомляла: «На селі тільки і балачки про Думу. Як Бога чекають селяни її постанов про землю»⁹⁴. Чиновники різного рівня підтверджували цю інформацію, відзначаючи, що хлібороби очікували «сприятливого для себе розв'язання земельного питання лише Державною думою», а про всі інші її заходи говорили, що це – «панські справи»⁹⁵. Наявність кадетської

⁸³ Колесник В.Ф., Могильний Л.П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії... – С.160–162; Магась В. «Бути справжнім громадянином...»... – С.171–175; Громадська думка. – 1906. – 12 березня. – №58. – С.1.

⁸⁴ Циганюк М.А. Соціально-політична боротьба в Україні під час виборів і діяльності I Державної думи: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Кам'янець-Подільський, 2017. – С.13.

⁸⁵ ЦДДАК України. – Ф.313. – Оп.2. – Спр.1185; Ф.313. – Оп.2. – Спр.1442. – Арк.263–263 зв., 382; Ф.313. – Оп.2. – Спр.1501. – Арк.1–1 зв.; Ф.320. – Оп.1. – Спр.455. – Арк.26–26 зв.; Спр.498; Ф.323. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.2–2 зв., 25–25 зв.; Ф.325. – Оп.1. – Спр.163. – Арк.382–382 зв., 290 зв.; Ф.318. – Оп.1. – Спр.946; Ф.336. – Оп.1. – Спр.1384; Спр.1834. – Арк.2–2 зв., 57–57 зв.; Спр.2146. – Арк.64–70 зв.; Ф.348. – Оп.1. – Спр.492. – Арк.2–3 зв., 90; Ф.385. – Оп.1. – Спр.1965. – Арк.145–145 зв., 148; Ф.1439. – Оп.1. – Спр.323. – Арк.98–98 зв.

⁸⁶ Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905–1907 рр. – С.108–109, 135–136.

⁸⁷ Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України... – С.356, 360–361.

⁸⁸ Там само. – С.337–338; ЦДДАК України. – Ф.442. – Оп.704. – Спр.349. – Арк.20.

⁸⁹ Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні... – С.72.

⁹⁰ ЦДДАК України. – Ф.442. – Оп.704. – Спр.349. – Арк.22.

⁹¹ Там само. – Спр.285. – Арк.158.

⁹² Там само. – Спр.349. – Арк.20 зв., 24 зв., 25, 26.

⁹³ У Думах першого та другого скликань було по 57 делегатів-селян із 102, що складало близько 56% депутатів від України. Селяни Поділля проявили стану солідарність, обравши 13 своїх представників, один з яких, І.Заболотний, закінчив юридичний факультет київського Університету св. Володимира. Після зміни виборчого законодавства 3 червня 1907 р. чисельність селян зменшилася до 20 та 18 (у III і IV Держдумах відповідно) і їх питома вага не перевищувала 20% депутатів від українських земель (див.: Глушковецький А. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних думах Російської імперії. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С.135; Милько В. Українське представництво в Державній думі... – С.58–62; ЦДДАК України. – Ф.442. – Оп.704. – Спр.349. – Арк.23, 25; Спр.285. – Арк.110).

⁹⁴ Дописи. Балтський повіт // Рада. – 1907. – 10 квітня. – №84. – С.4.

⁹⁵ ЦДДАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2031. – Арк.11, 149.

більшості в I та II Думах, попри несприйняття її самодержавством, не передбачала «справедливого» (згідно з уявленнями селян) вирішення аграрного питання. Проте вони не втрачали надії: на адресу думських депутатів, зокрема представників селянства, від імені сільських громад надсилалися «присуди», «накази», привітання, в яких чільне місце займали вимоги «землі та волі»⁹⁶. Усього від жителів українських губерній до I Державної думи скеровано щонайменше 264 накази⁹⁷. У багатьох випадках ініціатива таких акцій виходила від представників політичних організацій, і таємна поліція виявляла в них літературу ліберальної КДП, соціалістичних РСДРП, ПСР, а також безпартійного Всеросійського селянського союзу⁹⁸. Водночас аналіз джерел засвідчує, що селянство, за винятком нечисельних активістів і симпатиків партій, загалом слабо орієнтувалося в перипетіях думської політичної боротьби, особливостях ідейно-програмних позицій різних організацій, що були в ній представлені. Найкраще з цього приводу висловився один із подільських селянських депутатів у II Держдумі А.Семенов: «Ось, між іншим, нас називають, питають: а ти лівий? А ти правий? Я й сам не розумію, який я – правий чи лівий; я правий тільки тієї правої сторони, яка повинна бути для кожного життя правою, щоб народ міг жити, по суті розуміти, що є Бог і народ»⁹⁹. Отже сподівання на «даровану царем» Думу та своїх посланців у ній поєднувалося у свідомості більшості селян із нерозумінням ролі, значення політичних партій, особливо якщо заяви їхніх представників не торкалися земельного питання.

На українських теренах Російської імперії на початку XX ст. функціонували півтора десятки державних і приватних вищих навчальних закладів, а мешканці регіону здобували освіту також у Санкт-Петербурзі, Москві, Варшаві, Юр'єві (Дерпті), за кордоном¹⁰⁰. Зазначені заклади перебували під пильним контролем влади, оскільки небезпідставно підозрювалися у «вільнодумстві» та поширенні «західних ідей». Справді, розповсюдження соціалістичних і ліберальних теорій у середовищі викладачів, студентів університетів чи інститутів спостерігалось впродовж XIX – початку XX ст. У період активної діяльності політичних партій студентство належало до всього спектра ідейно-політичних напрямів, але найбільше захоплювалося соціалістичними теоріями та входило до структур російських, українських, єврейських, польських лівих партій¹⁰¹. У студентському русі поєднувалася боротьба за академічні свободи з відстоюванням програмних настанов політичних організацій. Останні ставили за мету поширення свого впливу на селян, і студентська молодь виявлялася найактивнішим провідником партій у селянському середовищі¹⁰². Газета «Рада» інформувала, що селяни

⁹⁶ Там само. – Ф.442. – Оп.857. – Спр.38. – Арк.53, 62, 80–81; Ф.707. – Оп.229. – Спр.98. – Арк.67, 69 зв.

⁹⁷ *Топка Р.В.* Формування суспільно-політичних ідеалів українського селянства за наказами та ухвалами до I Державної думи: джерелознавчо-методологічний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2002. – С.12.

⁹⁸ Там само; ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2031. – Арк.3; Ф.442. – Оп.857. – Спр.38. – Арк.34–34 зв., 45–46; ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО, 1907 г. – Оп.237. – Д.11. – Ч.21. – Л.10.

⁹⁹ Цит. за: *Глушковецький А.* Демократія в провінції... – С.147.

¹⁰⁰ *Іванов А.Е.* Єврейське студентство в Російській імперії початку XX в.: Каким оно было? Опыт социокультурного портретирования. – Москва, 2007. – С.426–429.

¹⁰¹ Там же. – С.156; *Історія Київського університету: У 2 т / В.Ф.Колесник, Г.М.Казакевич, О.Г.Сокирко та ін. – Т.1. – К., 2019. – С.301–311; Кобченко К.* «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. – К., 2007. – С.162–165; *Іончарова Н.О.* Національно-політичний рух студентської та учнівської молоді в Україні (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2006. – 24 с.; *Левуцька Н.М.* Студентство в національно-визвольному русі України наприкінці XIX – на початку XX ст. – К., 1998. – 25 с.; Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років / В.С.Бакіров, В.М.Духопельников, Б.П.Зайцев та ін. – Х., 2004. – С.272–276.

¹⁰² *Федьков О.М., Магась В.О.* «Селянству – владу і землю!»: Всеросійський селянський союз в Україні (1905–1907 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2011. – С.257; *Галаган М.* З моїх споминів (1880-ті – 1920 рр.). – К., 2005. – С.100–129; ЦДІАК України. – Ф.313. – Оп.2. – Спр.1185. – Арк.114–115 зв.; Ф.313. – Оп.2. – Спр.1527. – Арк.3–4; Ф.274. – Оп.1. – Спр.1225. – Арк.91; Спр.1323. – Арк.85; Спр.1324. – Арк.10; Спр.1174. – Арк.86 зв.; Спр.1417. – Арк.385–386 зв.; Ф.318. – Оп.1. – Спр.2146. – Арк.132–133 зв.; Ф.348. – Оп.1. – Спр.129. – Арк.2–4 зв.; Ф.323. –

підтримували вимоги українських студентів, переважно членів УСДРП, щодо відкриття українських кафедр в університетах¹⁰³. Водночас траплялися випадки, коли хлібороби затримували студентів-агітаторів і передавали їх у руки поліції¹⁰⁴. Окрім того, не завжди агітаційно-пропагандистська робота студентства призводила до бажаних для партійців наслідків.

Вагома частина професорсько-викладацького складу університетів виказувала виразні симпатії до ліберальних ідей¹⁰⁵. Тож не випадково серед діячів російських ліберальних політичних партій в Україні, зокрема найвпливовіших і найчисельніших КДП та «Союзу 17 жовтня», було чимало університетських професорів¹⁰⁶, а в Києві й Харкові діяли студентські кадетські фракції¹⁰⁷. Ліберали провадили діяльність шляхом участі у представницьких органах влади, культурно-просвітницьких і благодійних організаціях, через видання газет, публікації у пресі.

Певна частина професорсько-викладацького складу та студентів мали консервативно-монархічні переконання¹⁰⁸. Найяскравішою такою постаттю всеросійського масштабу був Д.Піхно – селянин за походженням, громадський діяч і журналіст, правник, економіст, професор Університету св. Володимира. Він очолював київський відділ Союзу російського народу, редагував одне з найвідоміших консервативних друкованих видань імперії – газету «Киевлянин». Чимало місця на її шпальтах відводилося селянській проблематиці. Опубліковані у часопису в період революції 1905–1907 рр. статті вийшли окремою книжкою, назва котрої доволі точно передавала становище російських націоналістів на українських землях¹⁰⁹.

***

Українське селянство в епоху модернізації зазнавало змін, проте домінантною ознакою його ментальності залишався соціальний ідеал – праця на власній землі. Із діяльністю політичних партій хлібороби стикалися вже з кінця XIX ст., активніше взаємодіяли з ними на початку XX ст., однак лише окремі «селянські інтелігенти», симпатизикували партій і спілок мали більш-менш чіткі уявлення щодо програмних вимог, а основна маса сільських трудівників залишалася індиферентною до їх діяльності. Провідне місце у світогляді селян, згідно з патріархальними уявленнями, займав «цар-батечко», з яким пов'язувалися надії на вирішення земельного питання. Самодержцзя сприймали особно від представників вищих центральних і місцевих державних установ, котрі, попри різні виконавчі функції, зокрема й щодо партій, розглядалися як чужі, а навіть ворожі їхнім інтересам. Органи виконавчої влади імператорської Росії, згідно з

Оп.1. – Спр.49; – Арк.2–2 зв., 25; Ф.419. – Оп.1. – Спр.4881. – Арк.1–2; Ф.1335. – Оп.1. – Спр.389. – Арк.1–5 зв.; Ф.1439. – Оп.1. – Спр.578. – Арк.200–201 зв.; В Лук'янській тюрмі // Рада. – 1906. – 9 грудня. – №74. – С.2–3.

¹⁰³ *Толоченко В.* Від «Самостійної України» до Союзу визволення України... – С.90; Рада. – 1906. – 8 листопада. – №47. – С.3; 24 листопада. – №61. – С.3; 25 листопада. – №62. – С.3; 29 листопада. – №65. – С.3; 9 грудня. – №74. – С.3; 31 грудня. – №92. – С.2–3.

¹⁰⁴ ЦДДАК України. – Ф.419. – Оп.1. – Спр.4895. – Арк.1–1 зв.

¹⁰⁵ *Шелохаев В.В.* Конституционно-демократическая партия в России и эмиграции. – Москва, 2015. – С.125–127.

¹⁰⁶ Там же; *Шелохаев В.В.* Идеологическая и политическая организация... – С.22–23, 26; Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років. – С.254–259.

¹⁰⁷ *Шелохаев В.В.* Идеологическая и политическая организация... – С.10–11.

¹⁰⁸ *Омелянчук И.В.* Двуглавый орёл // Русский консерватизм середины XVIII – начала XX в.: Энциклопедия / Отв. ред. В.В.Шелохаев. – Москва, 2010. – С.148–150; *Толочко О.О.* Дві не зовсім академічні дискусії (І.А.Линниченко, Д.І.Багалій, М.С.Грушевський) // Український археографічний щорічник. – Вип.ІІ. – К., 1993. – С.99–101; Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років. – С.252, 257.

¹⁰⁹ *Піхно Д.И.* В осаде: Политические статьи. – К., 1906. – 528 с.; *Репников А.В.* Піхно Дмитрий Иванович // Русский консерватизм середины XVIII – начала XX в. – С.356–359.

ієрархією та галузевою специфікою, негативно ставилися до соціалістичних, ліберальних (включно з кадетами) партій і лояльно до праволіберальних, консервативних організацій. Вибірні представницькі органи влади стали осередками активної діяльності ліберальних та, меншою мірою, соціалістичних політичних об'єднань. Попри те, що земські діячі зробили чимало для розвитку місцевого господарства, освіти, медицини, інших «малих справ», ці зусилля залишалися для селян незрозумілими, розглядалися як «панські вигадки». Тож і діяльність земців-лібералів не мала їхньої підтримки. Одержавлена православна церква виступала захисником самодержавства й усіляко підтримувала консервативно-монархічний рух. Щоправда, у середовищі семінаристів, священників траплялися непоодинокі прихильники соціалістичних і ліберальних ідей, котрі прагнули працювати серед та для селянства. Вищі навчальні заклади традиційно були осередками вільнодумства й поширення соціалістичних, ліберальних ідей. Представники професорсько-викладацького складу належали здебільшого до ліберальних кадетів та октябристів. Студентство симпатизувало політичним партіям і спілкам різних спрямувань, але найбільше соціалістичним. Проте якщо ліберальна професура прагнула впливати на селянство через легальні організації та пресу, то студентство вело агітаційну роботу безпосередньо на селі. Загалом лише незначна частина селян позитивно сприймала пряму агітацію.

REFERENCES

1. Bakirov, V.S. (Ed.). (2004). *Kharkivskiy natsionalnyy universytet im. V.N.Karazina za 200 rokiy*. Kharkiv. [in Ukrainian].
2. Bolshakova, O.V. (2008). *Vlast i politika v Rossii XIX – nachala XX v.: amerikanskaya istoriografiya*. Moskva. [in Russian].
3. Bondar, V.V. (2010). *Abrarna i sotsialna istoriia poreformenoho selianstva v suchasnomu ukrainskomu istoriopyssanni (Candidate's thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Borodin, A. (2013). *Petr Nikolavich Durnovo. Russkij Nostradamus*. Moskva. [in Russian].
5. Chernemskiy, E.D. (1970). *Burzhuaziya i tsarizm v pervoy russkoj revolyutsii*. Moskva. [in Russian].
6. Donik, O.M. (2005). Blahodiinst v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). *Ukrainskyi istorychnyi zburнал*, 4, 159–177. [in Ukrainian].
7. Dubynskiy, V., Fedkov, O. (2012). *Abrarne pytannia v politychnykh kontseptsiiakh ukrainskykh partii i bromadskykh orbanizatsii Naddnyprianshchyny naprykintsi XIX – na pochatku XX st.* Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
8. Eroshkin, N.P. (2006). *Rossijskoe samoderzhavie*. Moskva. [in Russian].
9. Evrich, P. (2006). *Russkie anarkhisty: 1905–1917*. Moskva. [in Russian].
10. Fartuchna, H. (2012). Natsionalnyi ta sotsialnyi sklad uchashnykiv studentskoho rukhu mista Kyieva na pochatku XX st. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 31, 35–39. [in Ukrainian].
11. Fedevych, K.K., Fedevych, K.I. (2017). *Za viru, tsaria i Kobzaria: Malorossiiski monarkhisty i ukrainskyi natsionalnyi rukh (1905–1917 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Fedkov, O. (2004). Chornosotentsi i chutky na Podilli (z istorii suspilno-politychnoho zhyttia ta mentalnosti na pochatku XX st.). *Moloda natsiia*, 4, 5–12. [in Ukrainian].
13. Fedkov, O. (2017). *Ukrainska sotsial-demokratychna spilka: u posbukakh ideino-politychnoi identychnosti*. Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
14. Fedkov, O.M. (1994). Selianstvo v ukrainskomu natsionalnomu rusi. *Narysy z istorii ukrainskoho natsionalno rukhu*, 112–133. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Fedkov, O.M. (2007). *Politychni partii i selianstvo v 1905–1907 rr.* Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
16. Fedkov, O.M., Mahas, V.O. (2011). *“Selianstvu – vladu i zemliu!”: Vserossiiskiy selianskyi soiuz v Ukraini (1905–1907 rr.)*. Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
17. Grosul, V.Ya. (2003). *Russkoe obschestvo XVIII–XIX vv.: Traditsii i novatsii*. Moskva. [in Russian].
18. Hlushkovetskiy, A. (2010). *Demokratiiia v provintsii: vybory ta diialnist deputativ Podilskoi hubernii u Derzhavnykh dumakh Rossiiskoi imperii*. Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
19. Holovchenko, V.I. (1996). *Vid “Samostijnoi Ukrainy” do Soiuzu vyzvolennia Ukrainy: Narysy z istorii ukrainskoi sotsial-demokratii pochatku XX st.* Kharkiv. [in Ukrainian].
20. Honcharova, N.O. (2006). *Natsionalno-politychnyi rukh studentskoi ta ucbnivskoi molodi v Ukraini (90-ti roky XIX st. – liutyi 1917 r.) (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Odesa. [in Ukrainian].
21. Ihnatusha, O. (2004). *Instytutsiynyi rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: beneza i kharakter (XIX st. – 30-i rr. XX st.)*. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
22. Ivanov, A.E. (2007). *Evrojskoe studenchestvo v Rossiiskoj imperii nachala XX v.: Kakim ono bylo? Opyt sotsio-kulturnogo portretirovaniya*. Moskva. [in Russian].
23. Khoptiar, A.Yu. (2016). *Diialnist Partii sotsialistiv-revolutsioneriv u Pravooberezhnii Ukraini v 1896–1907 rr.* Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
24. Kiselyov, I.N., Korelin, A.P., Shelokhaev, V.V. (1990). Politicheskie partii v Rossii v 1905–1907 gg.: chislennost, sostav, razmeshchenie (Kolichestvennyy analiz). *Istoriya SSSR*, 4, 71–88. [in Russian].
25. Klibanov, A.I. (1965). *Istoriya religioznogo sektantstva v Rossii (60-e gg. XIX v. – 1917 g.)*. Moskva. [in Russian].
26. Kobchenko, K. (2007). *“Zhivnobyi universytet Sviatoi Olly”: istoriia Kyivskykh vyshykh zhinovykh kursiv*. Kyiv. [in Ukrainian].
27. Kolesnyk, V.F., Mohylniy, L.P. (2005). *Ukrainski liberalno-demokratychni partii v Rossiiskii imperii na pochatku XX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
28. Konyk, O.O. (2013). *Deputaty Derzhavnoi dumy Rossiiskoi imperii vid hubernii Naddnyprianskoi Ukrainy (1906–1907 rr.)*.

- Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
29. Koroleva, N.G. (Ed.). (2005). *Zemskoe samoupravlenie v Rossii, 1864–1918*. Moskva. [in Russian].
  30. Kovalova, N.A. (2020). *Selianska revoliutsiia v Naddniproprianskii Ukraini (1902–1922 rr.)* (Extended abstract of Candidate's thesis). Cherkasy. [in Ukrainian].
  31. Kudinov, D.V. (2014). *Selianskyi rukh Naddniproprianskoi Ukrainy u 1900 – liutomu 1917 rr.: istoriografija problemy*. Sumy. [in Ukrainian].
  32. Lapin, N.I. (2000). Sotsiokulturnaya transformatsiya Rossii: liberalizatsiya versus traditsionalizatsiya. *Zhurnal sotsiologii i sotsialnoj antropologii*, 3, 32–39. [in Russian].
  33. Leonov, M.I. (1997). *Partiya sotsialistov-revolutsionerov v 1905–1907 gg.* Moskva. [in Russian].
  34. Leshchenko, M.N. (1977). *Ukrainske selo v revoliutsii 1905–1907 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
  35. Levytska, N. (1998). *Studentstvo Ukrainy v kintsi XIX – na pochatku XX st.* (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
  36. Levytska, N.M. (1998). *Studentstvo v natsionalno-vyzvolnomu rusi Ukrainy naprykyntsi XIX – na pochatku XX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
  37. Lozoviy, V. (2008). *Abrarna revoliutsiia v Naddniproprianskii Ukraini: stavlennia selianstva do vlady u dobu Tsentralnoi Rady*. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
  38. Mahas, V. (2020). *“Buty spravzhnim bromadianynom...”: suspilno-politychni orhanizatsii v Naddniproprianskii Ukraini u 1905–1917 rr.* Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
  39. Matsuzato, K. (Ed.). (2005). *Iz komissarov antipolonizma v prosvetitelej derevni: mirovye posredniki na Pravoberezhnoj Ukrainie (1861–1917 gg.): Sotsialnaya transformatsiya i mezhetnicbeskie odnosbeniia na Pravoberezhnoj Ukrainie: XIX – nachalo XX vv.* Sapporo; Moskva. [in Russian].
  40. Mironov, B.N. (2003). *Sotsialnaya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.): Genezis lichnosti, demokraticheskoj semi, grazhdanskogo obschestva i pravovogo gosudarstva* (Vol.2). Sankt-Peterburg. [in Russian].
  41. Morozov, K.N. (1997). *Partiya sotsialistov-revolutsionerov v 1907–1914 gg.* Moskva. [in Russian].
  42. Mykhailiuk, O.V. (2007). *Seliansko Ukrainy v pershi desiatylittia XX st.: sotsiokulturni protsesy*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
  43. Mylko, V. (2016). *Ukrainske predstavnytstvo v Derzhavnii dumi Rosiiskoi imperii (1906–1917)*. Kyiv. [in Ukrainian].
  44. Omyanchuk, I. (2008). Pochaevskij otdel Soyuza russkogo naroda. *Chernaya sotnya: Istoricheska entsiklopediya: 1900–1917, 411–412*. Moskva. [in Russian].
  45. Omyanchuk, I.V. (2007). *Chernosotennoe dvizhenie v Rossijskoj imperii (1901–1914)*. Kiev. [in Russian].
  46. Opria, B.O. (2015). *Povsiakdenne zhyttia pravoslavnoho parafialnogo dukhovenstva Pravoberezhnoi Ukrainy (1860-ti – 1917 r.)*. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
  47. Opria, I. (2010). *Stanovyschbe ta diialnist piznoprotestantskykh bromad Pravoberezhnoi Ukrainy (1894–1917)*. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
  48. Pavko, A.I. (1999). *Politychni partii, orhanizatsii v Ukraini, zarozhbeniia, evolutsiia, diialnist, istorychna dolia: Kinets XIX st. – liutyi 1917 r.* Kyiv. [in Ukrainian].
  49. Peregudova, Z.I. (2013). *Politycheskij sysk Rossii (1880–1917)* (2th ed.). Moskva. [in Russian].
  50. Pirumova, N.M. (1986). *Zemskaya intelligentsiya i eyo rol v obschestvennoj borbe do nachala XX v.* Moskva. [in Russian].
  51. Pozhigajlo, P.A., Shelokhaev, V.V. (2005). *Petr Arkadevich Stolypin: Intelekt i volya*. Moskva. [in Russian].
  52. Prysiazhniuk, Yu. (2007). *Ukrainske selianstvo Naddniproprianskoi Ukrainy: sotsiometalna istoriia drugoi polovyny XIX – pochatku XX st.* Cherkasy. [in Ukrainian].
  53. Reient, O.P., Serdiuk, O.V. (2020). *Chornosotennyi rukh u Rosiiskii imperii na pochatku XX st. ta u chasy Pershoi svitovoi viiny i Ukraina*. Kyiv. [in Ukrainian].
  54. Repnikov, A.V. (2010). Pikhno Dmitriij Ivanovich. *Russkij konservatizm serediny XVIII – nachala XX v.: entsiklopediya* (V.V.Shelokhaev, Ed.), 356–359. Moskva. [in Russian].
  55. Sarnatskyi, O.P. (2006). *Tsaryzm ta ukrainski politychni partii (1900–1917 rr.)*. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
  56. Shandra, V.S. (2005). *Heneral-hubernatorstva v Ukraini: XIX – pochatok XX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
  57. Shelokhaev, V.V. (1983). *Kadety – glavna partiya liberalnoj burzhuaizii v borbe s revolyutsiej 1905–1907 gg.* Moskva. [in Russian].
  58. Shelokhaev, V.V. (1991). *Ideologicheska i politicheska organizatsiya rossijskoj liberalnoj burzhuaizii: 1907–1914 gg.* Moskva. [in Russian].
  59. Shelokhaev, V.V. (2015). *Konstitutsionno-demokraticheska partiya v Rossii i emigratsii*. Moskva. [in Russian].
  60. Shepelev, L.E. (2001). *Chinovnij mir Rossii XVIII – nachala XX v.* Sankt-Peterburg. [in Russian].
  61. Simonova, M.S. (1987). *Krizis agrarnoj politiki tsarizma nakanune pervoj rossijskoj revolyutsii*. Moskva. [in Russian].
  62. Skrypnyk, A.Yu. (2012). *Derzhavni ustanovy Podilskoi hubernii 1793–1914 rr.* Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
  63. Solovev, K.A. (2009). *Kruzbok “Beseda”: v poiskakh novoj politicheskoj realnosti, 1899–1905*. Moskva. [in Russian].
  64. Stepanov, S.A. (1987). Chislennost i sostav chernosotennykh sovyozov i organizatsij. *Politycheskiet partii Rossii v period revolyutsii 1905–1907 gg.: Kolichestvennyj analiz, 184–241*. Moskva. [in Russian].
  65. Stepanov, S.A. (1992). *Chernaya sotnya v Rossii: 1905–1914 gg.* Moskva. [in Russian].
  66. Strilets, V.V. (2002). *Ukrainska radykalno-demokratychna partii: vytyky, ideolobii, orhanizatsiia, diialnist (kinets XIX st. – 1939 r.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
  67. Sukhova, O.A. (2008). *Desyat mifov krestyanskogo soznaniia: Oberki istorii sotsialnoj psikhologii i mentaliteta russkogo krestyanstva (konets XIX – nachalo XX v.) po materialam Srednego Povolzhya*. Moskva. [in Russian].
  68. Sviashchenko, Z. (2012). *Prouriadovi abramni initsiatyvy v Rosiiskii imperii na pochatku XX st.* Uman. [in Ukrainian].
  69. Tolochko, O.O. (1993). Dvi ne zovsim akademichni dyskusii (I.A.Lynnychenko, D.I.Bahalii, M.S.Hrushevskiy). *Ukrainskyi arheobnrafichnyi sborichnyk, II, 92–103*. Kyiv. [in Ukrainian].
  70. Topka, R.V. (2002). *Formuvannia suspilno-politychnykh idealu ukrainskoho selianstva za nakazamy ta ukbvalamy do I Derzhavnoi Dumy: dzbereloznavcho-metodolobichnyi aspekt* (Extended abstract of Candidate's thesis) Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
  71. Tsyhanik, M.A. (2017). *Sotsialno-politychna borotba v Ukraini pid chas vybariv i diialnosti I Derzhavnoi dumy* (Extended abstract of Candidate's thesis). Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
  72. Tyutyukin, S.V. (2002). *Menshevizm: strannitsy istorii*. Moskva. [in Russian].
  73. Tyutyukin, S.V. (2005). Rozhdenie rossijskoj mnogopartijnosti. *Politycheskie partii v rossijskikh revolyutsiyakh v nachale XX v., 112–130*. Moskva. [in Russian].
  74. Uilyams, S. (2009). *Liberalnye reformy pri nedliberalnom rezhime: Sozdanie chastnoj sobstvennosti v Rossii v 1906–1915 gg.* Moskva. [in Russian].
  75. Voloshchenko, A.K. (1974). *Narys z istorii suspilno-politychnoho rukhu na Ukraini v 70-ky – na pochatku 80-ky rr. XIX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
  76. Yakymchuk, I.V. (2011). Persha svitova viina movoiu neformalnoi komunikatsii. *Istorychna pamiat, 26, 78–86*. Poltava. [in Ukrainian].
  77. Yarmysh, O.N. (2001). *Karalnyi aparat samodержavstva v Ukraini v kintsi XIX – na pochatku XX st.* Kharkiv. [in Ukrainian].
  78. Zemziulina, N.I. (2005). Uchast uchnivskoi i studentskoi molodi v diialnosti orhanizatsii politychnykh partii u Podilskii hubernii na pochatku XX st. *Osvita, nauka i kultura na Podilli, 21, 193–201*. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
  79. Zevelev, A.I., Sviridenko, Yu.P., Shelokhaev, V.V. (Ed.). (2000). *Politycheskie partii Rossii: istoriya i sovremennost*. Moskva. [in Russian].

Oleksandr DONIK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine 19th – Early 20th Centuries,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), donnik@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1155-161X>

Bohdana OPRIA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at Department of Tourism and Hotel and Restaurant Business,
Kamianets-Podilskyi I.Ohiienko National University
(Kamianets-Podilskyi, Ukraine), bogdana.oprya@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6751-1030>

Oleksandr FEDKOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Head at Department of the Archival, Special Historical and Law Disciplines,
Kamianets-Podilskyi I.Ohiienko National University
(Kamianets-Podilskyi, Ukraine), san.fedkov@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4835-9445>

Political Parties and the Peasantry in the Ukrainian Provinces of the Russian Empire in the Late Nineteenth – Early Twentieth Centuries: Sociomental and Institutional Factors of Interaction

Abstract. The purpose of the study is to clarify the relationship between political parties and the peasantry in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the late 19th – early 20th centuries in the context of the peasant mentality and social practices institutions of society. **The methodology** is based on the principles of historicism, objectivity and systematics. The authors used the of institutional and structural-functional analysis and methodological principles of the history of mentality. **Scientific novelty.** Based on a wide range of sources, the influence of socio-mental and institutional factors on the relationship between political parties and the peasantry in the late 19th – early 20th centuries was described. **Conclusions.** The Ukrainian peasantry underwent changes in the era of modernization, but the main feature of its mentality remained the social ideal – work on their own land. Only a small part of the farmers were members and supporters of political organizations and had an idea of their program tasks and activities. According to the patriarchal system, the farmers were hoping the “tsar-father” (“king-father”) will help to resolve the land question. The “tsar-father” was perceived separately from representatives of higher, central and local government agencies. The peasants considered the latter alien and even hostile to their interests. The executive branch of tsarism persecuted members of socialist and liberal organizations and were loyal to right-liberal and conservative unions. Zemstvo officials were activists of liberal and, to a lesser extent, socialist political organizations. Zemstvo activists did much for the development of Ukrainian regions, but their activities remained largely incomprehensible to the uneducated peasantry, which weakly supported them. The state-owned Russian Orthodox Church defended the autocracy and supported the conservative-monarchist movement in every possible way. However, among seminarians and priests there were supporters of socialist and liberal ideas who worked among rural workers. Socialist and liberal ideas were widespread in higher educational institutions; faculty members belonged mostly to the liberal Constitutional Democratic Party and students mostly to socialist organizations. The liberal professors sought to influence the peasantry through the press, and the students engaged in agitation in the countryside. In general, only a small number of farmers were positive about such agitation.

Keywords: political parties, peasantry, institutions, church, state institutions, higher education institutions.